

Plantor och skogar

Berit Glanz

Översättning av Jesper Festin

Man hade väl rätt att skapa sitt alldeles egna landskap.

(Per Olov Enquist)

Ek (*Quercus robur*)

Växter bryr sig inte om gränser, de bryr sig inte om våra historier och de betydelser med vilka vi laddar deras blommor och blad. Växter bryr sig om en bra jord som uppfyller deras behov, om klar luft, om vatten och solsken. Sången om en växt måste sjungas länge och av många röster innan den kan få symbolisk betydelse. I USA har många stater sina egna blommor, grönsaker och desserter, men hur många av dem som bor där vet egentligen att Washington och Vermont delar på äpplet som sin "state fruit" eller att glass i strut är den officiella desserten i Missouri. Man kan fatta beslut om en nationell växt, en blomma eller ett träd, men om den verkligen får en relevant betydelse inom en kultur avgörs inte av det.

Linnean, små vintergröna stjälkar med blekrosa tvillingsblommor, växer inte naturligt på öarna i norra Atlanten, även om "borealis" i dess botaniska namn *Linnea borealis* skvallrar om att den kommer norrifrån. Växter har många namn, de kända vardagsnamnen, som folk använder när de till exempel stöter på en mörkgrön yta med rosa små blommor på marken i skogen, och så de andra, som låter akademiska och som ger oss information om andra saker, som att linnean kommer norrifrån. Den är omtyckt i Sverige, den här lilla blomman, även om den i en omröstning för några år sedan inte kunde hävda sig mot blåklockan (*Campanula rotundifolia*) – en violettblå blomma som sedan 2021 är Sveriges nationalblomma.

Landet där jag föddes har ingen nationalblomma, istället har man valt ett träd – skogseken (*Quercus robur*) – som symbol. Detta nationalträd har visserligen inte utropats officiellt i Tyskland, men dess historiska betydelse är obestridlig och visar sig bland annat genom att eklöv dyker upp i olika officiella emblem och på mynt. I min barndom, innan euron infördes, fanns det ett mynt med valören 50 pfennig där en kvinna, vars kroppsform avtecknade sig nästan förföriskt under klänningen, planterar en ekplanta i jorden. Det var dock först i vuxen ålder som jag förstod bilden på myntet. Som barn var jag säker på att den föreställde en bondkvinna som drog upp morötter på en åker.

I sin skogsbesatthet har tyskarna redan länge sjungit om eken. Det är ofrivilligt komiskt att en diktare med namnet Eichendorff skrev om "ekarnas land". Och än idag ska barnen till tyska medborgare helst leka med träleksaker, hellre ta en skogspromenad än se på tv. Då är eken ändå mindre vanlig i Tyskland än rödboken sett till antalet träd, och den till omfånget största eken står i Sverige – Rumsquillaeken är förmodligen över tusen år gammal och står i nationalparken Norra Kvill i Småland.

Att nationalsymboler inte bara förenar och skapar gemenskap, utan också alltid syftar till att utestänga andra, har också visat sig hos tyskarna och deras exskogar. Strax efter att Nürnberglagarna infördes 1935 ställdes det upp skyltar i skogar i Tyskland där judar förbjöds att beträda den "tyska skogen". Runtom i landet planterades "Hitlerekar", varav långt ifrån alla fälldes efter krigets slut. Så sent som på 1990-talet upptäckte man på flygbilder av en skog i Brandenburg ett hakkors som planterats i en tallskog i form av lärkträd, vilka genom sin lysande gula höstkrud skilde ut sig från de vintergröna tallarna. Detta hakkors av träd var inte det enda i Tyskland. Flera gånger har man behövt fälla stora hakkorsplanteringar i de tyska skogarna.

När man under efterkrigsåret 1948 utannonserade tävlingen om att utforma 50-pfennigmyntet letade centralbanken Bank deutscher Länder efter ett opolitiskt motiv. Den kvinnliga trädplanteraren av skulptören Richard Martin Werner övertygade

urvalskommittén på en gång: ekplantan skulle stå som symbol för återuppbyggnaden av landet och hänvisade dessutom till de så kallade *Kulturfrauen*, kulturkvinnorna. Medan *Trümmerfrauen* röjde upp bland ruinerna i de tyska städerna arbetade *Kulturfrauen* med återplanteringen i de delvis kraftigt skadade tyska skogarna. Men varken eken eller den tyska skogen hade förblivit opolitiska eller oberörda av nazisternas ideologi under de föregående åren, även om det silvriga myntet inte ville vidkännas detta arv. Som om en planta skulle kunna lösgöra sig från sin trädfamiljs historia.

På Island, landet där jag numera bor, finns det bara ett fåtal skogar, även om återförskogningen av ön pågår för fullt. Islänningarna bråkar om barrträdsskogarna som man planterar allt fler av och som förändrar lavalandskapet; om lupinerna som ska bromsa erosionen och om balsampopplarna som man planterat på ön sedan mitten av 1900-talet. Det är inte lätt att avgöra vilka växter som är inhemska, vilka nya växter man ska godkänna och vilket historiskt landskap man ska bevara. Innan vikingarna kom till ön i norra Atlanten för tusen år sedan täcktes den till nästan hälften av björkskogar, av rönnar och ullvide. Fårskötsel, erosion och skogshuggning orsakade dock snabbt en fullständig avskogning av hela ön. Idag frågar man sig om det Island man vill ha i framtiden är en trädlös lavaö eller kanske ändå den skogklädda ön från tiden innan vikingarna kom dit.

Lind (*Tilia cordata*)

Det finns många platser med träd som invånarna påstår har funnits där i över tusen år. De flesta av dessa träd har inte stått på platsen i fråga i ett millenium, men det finns så många berättelser och minnen som är förknippade med dem att de känns som minst tusenåriga för människorna. Lindblommor doftar honung och drar till sig bin. På nätter och kvällar droppar den klibbiga nektarn från blommorna. Lindar kan bli mycket gamla, därför finns det några exemplar i Europa som är så gamla att de har fått egna namn.

I Stegeryd utanför Vittaryd i Småland stod det en gång en gammal lind med tredelad stam i närheten av Ingemar Bengtssons bondgård. När Ingemars son Nils skulle börja på

universitetet i Lund blev han tvungen att välja ett nytt efternamn, för hans dåvarande namn som hade bildats som patronym, "Nils Ingemarsson", godkändes inte vid universitetet. Nils tänkte på den mäktiga linden från sin barndom och valde namnet Linnæus genom att latinisera det sydsvenska dialektala ordet för lind, "linn". Ett namn som var en kompromiss mellan lindträdet från hans härkomst och latinkraven från hans framtid. Nils var inte den ende i släkten som lät sig inspireras av den trestammiga linden till sitt efternamn. Hans kusiner valde efternamnen Tiliander och Lindelius och hänvisade på så vis även de till trädet från hemtrakten. Tydligt skyddades och vårdades den trestammiga linden, ingen gren fick dö, eftersom de var tätt knutna till familjerna Linnæus, Tiliander och Lindelius. Om den här linden verkligen fanns eller rentav fortfarande finns vet jag inte. Jag har bara hittat berättelsen om linden i böcker. Men jag kan åtminstone vara säker på att papperet på vilket det berättades om den trestammiga linden inte var gjort av lindträ. Lind lämpar sig nämligen inte särskilt bra för papperstillverkning.

Namnet Linnæus traderades till nästa generation, den förste att få det var den äldste sonen Carl, som dessutom fick patronymet Nilsson. Carl Nilsson Linnæus växte upp under ett århundrade då världen var möjlig att dokumentera och mäta upp. En tid då magin alltjämt gick att fånga med begrepp. Under denna epok av mätande började Carl sortera den levande världen, utveckla den moderna taxonomins lådor och fack, härstamningstrådar och familjelikheter. Benämna, beskriva och klassificera – och så snart den egna naturen var ordnad skulle även världens avlägsna regioner sorteras. Det var samma århundrade som den svenska Kungliga vetenskapsakademien bildades i Stockholm på sommaren 1739. England, Frankrike och Preussen hade vid det laget redan grundat sina vetenskapliga akademier. Det var dags för en svensk version och Carl engagerade sig som en av medlemmarna som lade grunden.

Hans äldsta dotter Elisabeth Christina hade redan tidigt intresserat sig för växterna som hennes far sorterade så grundligt. Kanske var hon hans bästa student, hon var helt klart bättre än sin bror Carl, som inte bara ärvde faderns namn utan också skulle överta hans akademiska ämbete i Uppsala. När hennes far namngav indiankrassen i sin bok *Species*

Plantarum, med vilken han etablerade den moderna binära nomenklaturen för växter, hette han fortfarande Carl Nilsson Linnæus. Först 1761 placerades han officiellt i ett annat släkte av den svenska kungen och kallades sig hädanefter för Linné. Den nya adelssläktens vapen var inspirerat av naturen och symboliserade med sin tredelning mineralriket, växtriket och djurriket som Linné hade utformat i sin *Systema Naturae*. I mitten av vapnet fanns ett ägg och där ovanför linnean som hade uppkallats efter honom själv.

Ingenstans i vapnet syns indiankrassen till, trots att den skulle komma att spela en avgörande roll i familjens växtforskning. *Tropaeolum* hade Carl von Linné döpt krassesläktet till, det som hade kommit till Europa från Sydamerika redan tvåhundra år tidigare. I den binära nomenklaturen kombineras släktesnamnet, skrivet med stor bokstav, med artnamnet, skrivet med liten bokstav. Indiankrassen bär därför namnet *Tropaeolum majus*. Efter den botaniska beteckningen på växten står än idag auktorbokstaven L., en hänvisning till namngivaren.

Indiankrassen kom förmodligen till Europa på 1500-talet, när de isländska vidderna redan var avskogade och många ekskogar på fastlandet hade vuxit i flera århundraden. Gång på gång hittar man spår efter den i naturforskares anteckningar. Den fick olika namn och smakades på med jämna mellanrum, den fick sin smak och lukt beskriven, sitt porträtt tecknat. Men det var Elisabeth Christina som stod i kvällningen på Hammarby, sin fars gård, och iakttog blommorna i sommarskymningen.

1762 publicerade Elisabeth Christina sin uppsats "Om Indianska krassens blickande" vid Kungliga vetenskapsakademien, i vilken hon skildrade sin upptäckt att det i indiankrassens orangeröda blommor förekommer blixtnfenomen. Efter publiceringen väntade svåra tider för Elisabeth Christina. Hennes make, major Bergencrantz, var så våldsam att hon efter några år blev tvungen att fly hem till sin föräldragård. Där blixtrade det i alla fall alltså i indiankrassens blommor i mörkret. Där fanns i alla fall naturen och trädgården, blommornas uppbyggnad och växternas form.

Med namnet "Indianska krassen" kommenterades det icke-europeiska ursprunget hos växten som hade spridit sig snabbt i Europa. Även andra forskare fastnade för det observerade fenomenet. Särskilt de romantiska författarna i Tyskland och England tyckte om bilden av de blixtrande blommorna. Elisabeth själv skrev att blixterna förmodligen uppstod i betraktarens blick och inte i blomman – en teori som verifierades först långt senare. Det mänskliga ögat anpassar sig till skymningens gråzoner, för vilket de på ljus och mörker specialiserade stavarna i näthinnan är ansvariga. Det lysande orangeröda hos blommorna aktiverar de tappar som är ansvariga för färguppfattningen så plötsligt att det ser ut som blixtar. Övriga blir till blomblinxtar.

För flera år sedan när min mormor redan var väldigt dement satt vi en gång tillsammans med hennes grupp på boendet. En gång i månaden bjöds de anhöriga in att äta tillsammans med de gamla i stor grupp. Den här gången hade kocken ansträngt sig lite extra, tallrikarna var dekorerade med blommor från indiankrassen. Många av de gamla förundrades över blommorna, som inte bara låg på tallrikarna som dekoration. Det tog en bra stund för oss att övertyga min mormor att stoppa indiankrassen i munnen. Sedan dess kommer jag att tänka på den där kvällen varje gång jag ser de orangeröda blommorna. Inte undra på att jag blev glad när mitt barn kom hem från skolan med en indiankrasse som det planterat själv. Men sommaren på Island var för ljus för blommornas blixtar: vi sov i midnattssolen och missade den korta skymningsfasen mitt i natten som behövs för indiankrassens blixtar.

Äkta kastanj (*Castanea sativa*)

Fjällsippan (*Dryas octopetala*) blixtrar inte i mörkret. Dess små, vita blommor bildar mattor i karga landskap. De långa skotten från busken växer som en spaljé över marken. När solen knappt går ned i det arktiska området och nattens timmar inte för med sig något mörker utan bara skymning, då blommar fjällsippan. På Island klättrar den blygsamma växten över lavafält och grusytor. 2004 valde islänningarna den därför till sin nationalblomma och även i Lappland och i kanadensiska Nordvästterritorierna har den utsetts till lokal symbol. Den lilla busken och dess blomsterprakt tycks komma åt något i hjärtana hos de människor

som ser blommorna blomma under en så kort tid vid polarcirkeln. Det krävs en motståndskraftig växt för att överleva där. Helst bör man dessutom ingå en symbios med en svamp som kan sörja för regelbunden fuktighet. På så vis kan man bli hundra år gammal.

Den äldsta blomman i Europa är kanske en törnros (*Rosa canina*). Det går inte att säga säkert, för kanske står det en ännu äldre växt helt anspråkslöst på en bakgård någonstans i en avlägsen stad, och vissa växter kan förnya sig gång på gång med skott men ändå behålla samma arvsmassa. Törnrosen i Hildesheim har dock förknippats med legender om rosenmirakel i flera århundraden. Därför säger man att den är tusenårig, även om den kanske bara är åttahundra år. Den är i alla fall väldigt gammal. När rosen i samband med ett bombanfall 1945 först brann upp och sedan begravdes under ruiner var det för många ett mirakel att den en tid senare kunde komma med många nya skott. Kanske hade törnrosen i Hildesheim varit en bättre symbol för återstarten efter kriget än ekplantorna på 50-pfennigmyntet?

En törnrosbuske är mycket svårare att lägga armarna om än ett träd. Åldern på en rosbuske går inte att mäta i armlängder. Det finns knappt någon växt som visar upp sina århundraden stoltare än ett träd gör, men även träd kan lura oss, precis som törnrosen i Hildesheim. Många träd skjuter helt enkelt nya skott från sin urgamla rotstock, vilket gör att det lilla trädet vid ytan inte alltid återspeglar det urgamla nätverket i marken. Ett av de äldsta träden i Europa är Old Tjikko, en gran (*Picea abies*) i Sverige. Det synliga trädet i Dalarna är mer än ett halvt årtusende gammalt, men rotsystemet som det kommer ifrån har en ålder på nästan tiotusen år – en gran från yngre stenåldern.

Många växter ser unga ut, fastän de är mycket gamla. Andra växter verkar gamla, som om de har varit en del av vårt landskap i alla tider, men är egentligen nya växter på europeiska breddgrader. Indiankrassen betraktas av många som en inhemsk blomma, fast den inte har funnits i Europa ens i femhundra år. Den är en så kallad neofyt, vilket betyder att den har införts av människor i ett område där den förut inte fanns. Om dessa växter

spreds i Europa av människor före år 1500 – före européernas första resor till Amerika – kallar man dem arkeofyter. Äkta kastanj (*Castanea sativa*) är ett sådant exempel. Den spreds av romarna från Medelhavsområdet i resten av Europa. Det är nämligen inte bara sig själva och sina vanor som människor tar med sig till nya regioner, ofta tar de även med sig sina växter. De formar nya landskap och berättar nya historier för varandra om växterna som omger dem.

Hallormsstaðaskógur är Islands största skog. Sedan 1903 utforskar man där vilka träd som kan växa i områden kring norra Atlanten. Vid det här laget är det sextiofem trädsorter från sexhundra regioner i världen. En del av trädarterna är neofyter som har införts så sent som under de senaste århundradena, andra är arkeofyter som har varit en del av det europeiska landskapet länge. Men en sådan uppdelning är förmodligen inte särskilt meningsfull på en ö som ligger på gränsen mellan kontinentalplattorna Amerika och Europa. Tillsammans utgör alla dessa träd – såväl nya som gamla växter – den största skogen på den förut skoglösa ön. Det globala nätverket av träd och växter, den gränsöverskridande omsorgen om växtlivet, intresset för odling av nytt i främmande eller egen jord – allt detta, det århundradeprojekt som en trädgård eller skog är – är nog de största förverkligade utopierna i mänsklighetens historia.